

Instrumentelt og abstrakt arbejde

Michael Husen, 1984

Liberalismen

Det økonomiske system, der organiserer vores arbejde, er i sit grundlag liberalistisk, dvs. det bygger på "næringsfrihed", frihed for enhver til at producere og sælge en hvilken som helst vare på det frie marked. Konkurrencen og markedsmekanismerne, forholdet mellem udbud og efterspørgsel, regulerer produktionen. Den klassiske formulering af disse økonomiske principper er Adam Smiths Nationernes velstand fra 1776. Smith mente, at samfundets almene interesser og velstand bedst varetages, hvis hver enkelt søger at fremme sin egen økonomiske interesse. Det er egen-interessen, selvisheden, man skal regne med og ikke et opofrende "samfundssind".

Giv mig det, som jeg ønsker, og du skal få det, som du ønsker, er meningen med alle tilbud af denne art; og det er på denne måde, at vi erhverver langt den største del af de goder fra hinanden, vi har behov for. Det er ikke på grund af slagterens, ølbryggerens eller bagerens godgørelse, at vi forventer at få mad på bordet, men fordi dette er i deres egen interesse. Vi henvender os ikke til deres menneskekærlighed, men til deres selvished, og taler aldrig til dem om vore egne behov, men om deres egen vinding. (Adam Smith s. 60)

Hvis der hersker "naturlige tilstande", dvs. hvis der er et frit marked og en fri konkurrence, der ikke er begrænset af monopoler og andre politiske (statslige) indskrænkninger, vil denne individualistiske selvished ifl. Smith føre til, at samfundets og dets medlemmers almindelige velstand stiger. Når enhver følger sin egen interesse, vil en "usynlig hånd", dvs. samfundsøkonomiens naturlove, sørge for, at den fælles velstand stiger.

Det økonomiske menneske

Der er indbygget en menneskeopfattelse i denne teori, som går ud på, at det enkelte menneske kender sin egen interesse godt og kan træffe beslutninger i overensstemmelse med denne interesse. Man har kaldt det ideen om det "økonomiske menneske" (homo oeconomicus). Det økonomiske menneske har overblik over alle de eksisterende valgmuligheder, samt overblik over de konsekvenser, de forskellige valgmuligheder har. Endelig har det økonomiske menneske fuld klarhed over sine egne behov og over, hvordan han vil prioritere disse behov. Som følge af dette overblik vil det økonomiske menneske altid være i stand til at træffe den beslutning - om et varekøb, et lønarbejde eller en produktion - som bedst muligt tilgodeser hans virkelige behov. Det økonomiske menneske er en tankekonstruktion, et idealbillede, som er skabt af den økonomiske teori. Hvis det var et realistisk billede, ville det være et menneske, der i økonomisk henseende havde hel identitet, dvs. et menneske, hvis valg mht. arbejde og forbrug ville være det bedst mulige i forhold til hans virkelige behov.

Hvis man udelukkende ser på den økonomiske vækst (dvs. hvad man almindeligvis forstår ved økonomisk vækst), ser det ud til, at Smith har fået ret: liberalismen som økonomisk system har ført til kolossal økonomisk vækst. Men for en bredere betragtning, der inddrager flere værdier, og specielt for en identitetsmæssig betragtning, er sagen mere kompliceret. Det liberalistiske økonomiske system har også nogle virkninger, der netop modvirker betingelserne for hel identitet og betingelserne for, at mennesket kan være "økonomisk" og varetage sine interesser.

Brugsværdi og bytteværdi

En af disse virkninger hænger sammen med, at produktionen i dette system har en "dobbelt-karakter", som Marx udtrykker det. Det, der produceres, skal på én gang opfylde to forskellige krav: det skal kunne bruges og det skal kunne sælges. Produkterne, som bliver til varer, får derfor to slags værdi: brugsværdi (anvendelighed) og bytteværdi (salgbarhed). Selv om bytteværdien egentlig kun skulle være et mellemlid, et middel til at fordele brugsværdierne, selvstændiggør den sig i forhold til brugsværdien i varen og bestemmer over den. Det bliver bytteværdien, der bestemmer, hvilke varer, der skal produceres, i hvilken mængde og i hvilken kvalitet. Når et nyt produkt skal introduceres i samfundet, sker det ikke ud fra en værdi- eller behovsanalyse, men ud fra en markedsanalyse, der undersøger, om der kan udvikles et behov og et tilstrækkelig profitabelt marked for varen. Mao. den økonomiske værdi, bytteværdien, som egentlig kun skulle være et mellemlid, midlet til det egentlig værdifulde, er trådt i forgrunden og blevet målet i sig selv.

På samme måde har det menneskelige arbejde, der fremstiller varerne, fået en dobbeltkarakter. Foruden at være konkret nyttigt arbejde, der fremstiller et bestemt produkt med en brugsværdi, er arbejdet samtidigt "abstrakt arbejde", der producerer bytteværdi. Når fabrikantens hovedformål er at skabe økonomisk overskud (profit), er det i og for sig ligegyldigt, hvad slags produkter, dvs. hvilke brugsværdier, hans fabrik fremstiller, og når arbejderens hovedformål med at arbejde er at få sin arbejds løn, er det for ham også ligegyldigt, hvad hans arbejde konkret går ud på. Arbejdet bliver derfor "abstrakt", dvs. arbejdsprocesser, der uanset deres konkrete indhold har til hovedformål at skabe varer med bytteværdi.

Instrumentel værdi

Når arbejdet er abstrakt, har arbejdsprocessen ikke værdi i sig selv for den arbejdende, men bliver kun et middel. De identitetsbekræftende muligheder, der ligger i at udføre hele arbejdsprocesser, går tabt, når arbejdsprocessen ikke længere har værdi i sig selv. Til en hel arbejdsproces hører en stillingtagen til nødvendigheden og værdien af produktet og en stillingtagen til kvaliteten af udførelsen. Men disse aspekter går tabt og erstattes af ligegyldighed. Værdi og kvalitet bliver underordnet i forhold til salgbarhed. Den indre skønhed, der ligger i en ting, et produkt, der er udført med omhu og kvalitet, erstattes af overfladisk smart design og emballage, en "vareæstetik", der kun tjener det formål at sælge varen. De, der fremstiller tingene, får altså en instrumentel indstilling til deres arbejde, idet de hovedsageligt opfatter deres arbejde som middel og ikke som selvstændigt værdifulde arbejdsprocesser.

Disse overvejelser er vel at mærke ikke noget, der kun eksisterer i særligt menneskevenlige eller verdensfjerne marxisters fantasi. Omfattende industrisociologiske undersøgelser har på en meget virkningsfuld måde påvist, at man absolut må betragte en ligegyldig, instrumentel indstilling til arbejdet og

arbejdskammeraterne som et grundlæggende og så at sige normalt kendetegn for arbejderbevidstheden, og dette selv om denne indstilling kan få helt forskellige udformninger i forskellige konkrete tilfælde. Disse undersøgelser har også vist, at den unge arbejder må vænne sig til arbejdslivet ved gradvist og gennem mange modsætninger at tilegne sig denne ligegyldighed og apati. (Ottomeyer s. 87)

Naturligvis må meget af det, vi foretager os hver dag, være midler til noget andet og vil derfor kun have instrumentel værdi. Men hvis en hel 8 timers arbejdsdag er organiseret omkring instrumentel aktivitet, er det så omfattende, at det ikke kan opvejes af de egentlige værdier (egenværdier, til forskel fra instrumentelle værdier), man skaber økonomisk mulighed for at realisere i fritiden. Det må være i modstrid med opretholdelse af hel identitet, hvis hele ens arbejdsdag er organiseret omkring instrumentelt arbejde. Og det må derfor også være i modstrid med ideen om det "økonomiske menneske", der har fuldt overblik over sine behov. Den instrumentelle holdning til arbejdet kan f.eks. vise sig ved den iver, hvormed man strømmer ud af fabriksporten, når sirenen lyder, og ved utilbøjeligheden til at stå op af sengen om morgenen, når man skal på arbejde igen.

Management: industriel arbejdstilrettelæggelse

En anden vigtig side af den liberalistiske og kapitalistiske økonomi er den industrielle arbejdsform og arbejdsdeling. Ved at anvende maskiner og ved at dele arbejdsprocessen i fabrikken op i en række enkle operationer, så hver arbejder kun skal udføre nogle få specialiserede operationer, øges produktiviteten væsentligt, dvs. der produceres flere varer pr. tidsenhed, pr. arbejder og i forhold til den investerede kapital. Omkring år 1900 blev den slags arbejdstilrettelæggelse gjort til videnskabelig metode: "scientific management" eller "arbejdsøkonomi". Et af principperne var "taylorismen" efter fabrikanten F. W. Taylor, ifølge hvilken det er eksperter - ingeniører, værkførere og tidsstudieteknikere - der tilrettelægger arbejderens arbejde ned til de mindste bevægelser, der bliver målt og beregnet, så de kan udføres hurtigst muligt og med færrest muligt overflødige bevægelser. Et andet princip er samlebåndet, indført bl.a. af Ford på Fordfabrikkerne, som bringer arbejdsgenstanden hen til arbejderen i stedet for omvendt, og derved sparer den kostbare arbejdstid, der ellers går med, at arbejderen bevæger sig frem og tilbage i fabrikshallen. Hensigten er at gøre fabrikkens samlede arbejdsproces så rationel og tidsøkonomisk som muligt ved at have fuld kontrol over alle arbejdernes funktioner. Taylor udtrykker det således i en af sine bøger:

Studerer man de anbefalinger, som gives overalt i dette skrift, vil man se, at vi foreslår at tage alle de vigtigste beslutninger og planer, som har vital betydning for værkstedets produktion, ud af hænderne på arbejderne og centralisere dem hos nogle få mænd, der hver især er specielt trænet i at tage sådanne beslutninger, og se til, at de bliver udført således, at enhver har sin egen særlige funktion, som han er ekspert i, og således at han ikke kolliderer med andres funktioner. (Sohn-Rethel s. 171)

Den enkelte arbejder får derved kun lov til at deltage i 3. fase, udførelsesfasen, af arbejdsprocessen, og endda kun i en lille del af denne. De andre faser varetages af andre funktionærer (ingeniører, teknikere, salgschefer, direktører m.v.). Han får ikke lov til at udføre hele arbejdsprocesser, og hans arbejde må derfor betegnes som fremmedgjort. Hans arbejde har ikke de specielt menneskelige kendetegn: den selvbevidste beslutning, den kreative planlægning og den bevidste værdsættelse af resultatet. Hans arbejde er blot funktioner eller (natur-) processer, og han kan principielt altid erstattes af en maskine, en datamat, eller en robot, der netop også kun udfører de funktioner, som

andre har planlagt. Kun på lederplanet i fabrikken - hvad enten denne ledes af ejeren, en direktør eller en gruppe tekniske eksperter - kan man tale om hele arbejdsprocesser. Kun på det plan deltager man personligt og aktivt i alle 4 faser af arbejdsprocessen, fra beslutningen om at fremstille et nyt produkt til værdsættelsen af, om det forrenter sig og giver overskud.

Det siger sig selv, at fremmedgjort arbejde, som det er beskrevet her, er identitetsbegrænsende. De mennesker, der udfører det, er jo netop ikke robotter. De har faktisk evnen til selvstændigt at vurdere og beslutte, og når de i deres arbejde bliver frataget muligheden for at handle på grundlag af egne vurderinger, kommer de i modstrid med sig selv. Oftest vil man fortrænge denne modstrid og klamre sig til en krykkeidentitet, dvs. tilslutte sig en eller anden ideologi, der tilsyneladende (for én selv) kan retfærdiggøre tingenes tilstand. Måske endda få dem til at se "naturlige" eller "uomgængelige" ud. "Rette hylde-ideologien" er en af disse ideologier, som på denne måde er en (psyko-) logisk følge af den kapitalistiske og industrielle arbejdsorganisation. Til ideologierne hører også troen på den økonomiske rationalitet - Smiths "usynlige hånd" - der nødvendiggør den specielle industrielle arbejdsform. Men her er i det mindste tale om en logisk fejl: man kan ikke slutte fra, at et system som helhed er økonomisk rationelt til, at det også er økonomisk rationelt for den enkelte arbejder (Dette kaldes i logikken for den "atomistiske fejlslutning", dvs. slutning fra del til helhed eller fra helhed til del). Den økonomiske rationalitet skulle gøre det i sig selv fremmedgjorte arbejde til et middel til velfærd for den enkelte og for alle. Men hvis den enkelte - og alle - får hele deres liv struktureret af en fremmedgørende organisationsform, går også det økonomisk rationelle perspektiv tabt, fordi endemålet aldrig nås. Siden Smiths tid er produktiviteten i industrien steget kolossalt, og bare i de sidste 40 år er den steget til ca. det firedobbelte. Alligevel må en familie i dag sammenlagt have erhvervsarbejde flere timer om ugen for at leve et "normalt" liv end for 40 år siden.

Siden den "videnskabelige arbejdstilrettelæggelse" (arbejdsøkonomien) i begyndelsen af århundredet er der sket en vis opblødning og "humanisering" i management-teorierne. Man har i arbejds- og motivationspsykologien bl.a. fundet ud af, at mennesker motiveres bedre til at arbejde ved at få overladt en del af ansvaret og ved at arbejde sammen i mindre, delvist selvstyrende grupper. Den slags moderne ledelsesprincipper har fundet vej til mange virksomheder. Men fundamentalt set er det stadig den økonomiske rationalitet (hensynet til profit), der styrer arbejdet. Iflg. den stadig gældende hovedaftale fra 1899 mellem arbejdsmarkedets parter i Danmark, er det arbejdsgiverne, der ubestridt har retten til at lede og fordele arbejdet, hvad de selvfølgelig gør ud fra den økonomiske rationalitet. Moderne arbejdspsykologer befinder sig i ikke så lidt af et dilemma, når de på den ene side skal tilgodese dette uomgængelige krav om økonomisk rationalitet og en virksomhedsform, hvor ledelsen er knyttet til en privat ejendomsret, og på den anden side ikke kan se bort fra den psykologiske forsknings stadige påpegning af manglende "trivsel" ved industrielt arbejde. Se f.eks. hvorledes en psykolog forsøger at løse dette dilemma (ved at ophæve det) i sin bog Motivation, trivsel og arbejde:

Det er nærværende forfatters opfattelse, at de to parter - arbejdere og virksomhedsledelse - har stærkt overlappende interesser (det bl.a. Maslow kalder "synergi"). Men hvis der er konflikter, bør man ifølge min politiske opfattelse tage mest hensyn til flertallet. M.a.o. man bør satse højere på trivsel end på effektivitet - og jeg tror, at det også på længere sigt vil vise sig at kunne "betale sig" (produktionsmæssigt). (K. B. Madsen s. 13)

Magtesløshed over for økonomien

En tredje identitetsbegrænsende virkning af det liberalistiske økonomiske system er den magtesløshed, individet kan opleve over for det økonomiske maskineri. Bytteværdien bestemmer ikke alene over produktionen, den tager også magten fra fabrikanten, kapitalisten, og bestemmer over ham. Han er tvunget til at rette sig efter bytteværdiens krav, dvs. tvunget til bl.a. at investere i nye maskiner, ny teknologi, for at klare sig i konkurrencen. Bytteværdien er også styrende i forhold til det politiske liv og til folketinget og regeringen, der er tvunget til stadig at tilgodese erhvervslivets overlevelsesmuligheder og interesser. Bytteværdien kommer således til at dirigere hele samfundets udvikling i store træk. Den liberalistiske og kapitalistiske økonomi bliver dermed en institution, der ikke blot som institution har sin egen selvstændige eksistens, men som derudover har sin egen ustyrlige udviklingsdynamik, der unddrager sig menneskelig kontrol.

Magtesløsheden viser sig hos den selvstændige erhvervsdrivende, der trods fornuftige dispositioner og en "sund" forretning bukker under for konkurrencen, eller hos landmanden, der trods hårdt slid og store afsavn alligevel ender på tvangsauktion. Den viser sig hos den lønarbejder, der til trods for, at han er både dygtig og arbejdsvillig, alligevel bliver arbejdsløs, eller hos den uddannede arkitekt, der ikke kan få lov til at bruge sin uddannelse, selv om der er mangel på boligbyggeri. Og den viser sig hos politikere, bankfolk og statsadministratorer, der trods al deres økonomiske ekspertise ikke kan stille noget op mod hverken kriser, inflation eller arbejdsløshed.

Noter og henvisninger

Artiklen er en bearbejdet udgave af kapitlet "Økonomisk organisering af arbejdet" fra M. Husen: *Arbejde og Identitet*, Kbh. 1984.

Smith, Adam: *En undersøgelse af nationernes velstand, dens natur og årsager* (An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, 1776), bd. 1, Kbh. 1975.

Marx, Karl: *Das Kapital*, bd. 1 (1867), Marx Engels Werke, bd. 23, Berlin 1973.

Ottomeyer, Klaus: *Människan under kapitalismen* (Ökonomische Zwänge und menschliche Beziehungen, 1977), Göteborg 1979.

Mellin-Olsen, Stieg: *Indlæring som social proces*, Kbh. 1977 (om indlæring af instrumentalisme)

Sohn-Rethel, Alfred: *Håndens og åndens arbejde* (Geistige und körperliche Arbeit, 1970), Kbh. 1975. (Heri citerer han fra F. W. Taylor: *The art of cutting metals*).

Taylor, F. W.: *The art of cutting metals*, 1906.

Madsen, K. B.: *Motivation, trivsel og arbejde*, Kbh. 1975.

